

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК УЛАСА САМЧУКА У МОВОЗНАВЧИХ ПАРАМЕТРАХ

Бабій Ірина,

кандидат філологічних наук, доцент,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,

Лушпинська Лілія,

кандидат філологічних наук, доцент,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка,

Свистун Ніна,

кандидат філологічних наук, доцент,
Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка

ПРОСТІ УСКЛАДНЕНІ РЕЧЕННЯ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІЙНИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ «МАРІЯ» УЛАСА САМЧУКА)

Вивчення ідіостилю, семантико-структурної організації тексту, системи образотворення – актуальні питання досліджень у сучасній лінгвістиці. В останні десятиріччя увагу науковців зосереджено на проблемах синтаксису, зокрема аналізі реченнєвих структур, їх семантики, особливостей побудови та стилістичних навантажень у тексті. Предмет нашого розгляду – прості ускладнені речення у творах відомого українського письменника Уласа Самчука. Матеріалом для дослідження послужить роман «Марія». «У порівняно невеликому творі спресовано значний етап новітньої історії України. Письменникові вдалося у межах «хроніки одного життя» показати широке коло проблем, мотивів, колізій (життя і смерті, сирітства, кохання, шлюбу, батьків і дітей, віри в Бога й атеїзму, тоталітаризму, голоду тощо)» [3, с. 495].

Прості ускладнені речення – речення, які містять однорідні члени, відокремлені члени, звертання, вставні і вставлені конструкції. Ці ускладнювальні компоненти – «різнорідні у формально-синтаксичному плані явища» [5, с. 150]. Прості ускладнені речення науковці вважають перехідними між простими і складними реченнями. «За структурою до простих речень

ближчі речення, ускладнені однорідними членами та звертаннями, до складних – зі вставними і вставленими конструкціями» [1, с. 125].

Прості ускладнені речення розглянуто у працях О. С. Мельничука, К. Ф. Шульжука, І. Р. Вихованця, О. В. Кульбабської, К. Г. Городенської, Н. В. Гуйванюк, П. С. Дудика, С. П. Бевзенка, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко та ін.

У художніх творах письменники часто вживають речення з ускладнювальними компонентами. У результаті аналізу реченнєвих структур у прозових творах Уласа Самчука виявлено, що в портретних характеристиках персонажів, в описах різних ситуацій, внутрішнього стану героїв тощо домінують прості речення, як, наприклад, в таких уривках: «Мати лежала на постелі, не говорила, не плакала. Очі великі, випнуті. Ніс тонкий, гострий, обличчя жовте. Марія чула щось невимовно жорстоке, бігала по лавицях, по запічку, не знаходячи місця» [4, с. 10]; «У дев'ять років Марія почала самотійно жити. Пішла у найми до Мартина Заруби. Господар порядний. Марію мили, чесали, підкормлювали. За це пасла літом дванадцятро худоби, зимою носила воду, підстеляла в хлівах, помагала прясти вовну, клоччя, пряла на мішки вал і мотала клубки» [4, с. 12]. Зафіксовано в тексті презентативну групу простих односкладних речень («Тяжкі зернисті снопи» [4, с. 63]; «Не розуміють вони Марії. Але їй байдуже» [4, с. 62]).

У художніх текстах поширені різні способи ускладнення у простих реченнях. Як свідчить здійснений аналіз, Улас Самчуку романі «Марія» часто вживає однорідні члени як емоційно-експресивний засіб художнього зображення. Виявлено чисельну групу речень з однорідними членами (головними і другорядними), а саме: з однорідними підметами («Витривалість і впертість переможуть» [4, с. 23]); з однорідними присудками («Загостить і загуляє Різдво» [4, с. 24]; «Клалася на грабки пшениця, відносилася на бік і стелилася довгим, рівним покосом» [4, с. 117]; «Сонце он підноситься, припікає, смажить у спину» [4, с. 117]); з однорідними означеннями («Великі, розлогі дерева» [4, с. 115]; «Сильне, тисячолітнє, кунацьке село» [4, с. 117]); з

однорідними додатками («*Чути пісню, стукіт коліс, хльоскання батога*» [4, с. 17]; «*Бачить сонце, весну*» [4, с. 54]); з однорідними обставинами («*У неділю, свято одягне кльош, візьме гармонію, залоскоче на її зубах пальцями...*» [4, с. 59]). Однорідність сприяє експресивності художнього мовлення, яскравості зображення.

Презентативною в романі «Марія» є група простих ускладнених речень зі вставними і вставленими конструкціями. «Вставні компоненти (слова, словосполучення, речення) – мовні одиниці, що виявляють ставлення мовця до висловлюваної ним думки і виражають різні модальні значення (можливості, сумніву та ін.)» [5, с. 166]. У результаті наших спостережень виявлено, що письменник частіше вживає вставні слова, вставлених конструкцій виокремлено менше. Виявлені вставні слова різноманітні за семантикою; їх можна об'єднати в такі семантичні групи:

- вставні слова з модальним значенням, які виражають оцінку мовцем повідомлюваного (впевненість чи невпевненість, можливість чи неможливість тощо): «*А може, ще вона прийде? А може, якраз?*» [4, с. 26]; «*А у вас, мабуть, й помолотили?*» [4, с. 29]; «*Здається, оглянувся*» [4, с. 45]; «*Марія, видно, не має часу*» [4, с. 54]; «*Дома, дійсно, немало праці*» [4, с. 55];

- вставні слова з емоційним значенням, які виражають почуття мовця у зв'язку з повідомленням (радість, співчуття, здивування тощо): «*На щастя, Мартин вмішався*» [4, с. 29];

- вставні слова, що вказують на джерело повідомлення: «*Кажуть, б'є її, тиранить*» [4, с. 57]; «*Кажуть, усю Біблію перечитав*» [4, с. 77]; «*По-моєму, вже досить тої революції*» [4, с. 99];

- вставні слова, що вказують на зв'язок висловленої думки з попередньою, на послідовність викладу: «*Нарешті, після снігу і морозу, нагадав про найвдячнішу розмову*» [4, с. 24];

- вставні слова, звернені до співрозмовника з метою активізувати його увагу, викликати бажану реакцію з приводу висловленого: «*То, чуєте, сватуню, вуха мені сусіди протуркали*» [4, с. 31]; «*У нього, подивіться, одно галіфе чого*

варте» [4, с. 112]; «А я так боялася, так, *знаєш*, боялася... То, *чуєш*, і батько наш таким був» [4, с. 115]; «У них, *бачите*, усе по плану, тьху!» [4, с. 120];

- вставні слова, за допомогою яких робиться висновок, зв'язок з попередньою думкою, підводяться підсумки: «Бачу, *значить*, твого сина Максима...» [4, с. 80].

Вставлені конструкції подають додаткову інформацію про описуване чи асоціативні зауваження, які уточнюють, доповнюють зміст висловлення. Відповідно вставлені одиниці можуть бути уточнювальними, пояснювальними, доповнювальними. Виявлені в романі «Марія» вставлені одиниці є

- пояснювальними: «Марія тремтячою (*може, там дивиться хто*) рукою ставить свічку, швидко хреститься і розчервоніла вертається назад» [4, с. 18];

- уточнювальними: «І коні – карі, гніді (*переважно гніді*) – розходяться на всі сторони, тремтять від холоду, витягують шиї» [4, с. 96]; «Гнат наскоро робить з комори (*що через сіни*) хату, ставить столи» [4, с. 48];

- доповнювальними: «Одарка, жінка Михайлова (*батьки померли*), каже...» [4, с. 23].

У художньому тексті вставні і вставлені конструкції уточнюють зміст речення, виражають оцінку зображеному, подають додаткові зауваження, доповнюють інформацію тощо.

Способом ускладнення простих речень у художніх текстах виступають також звертання, які найчастіше виражені іменником у кличному відмінку, а також субстантивованими частинами мови (рідше). Як правило, звертання поширені в діалогах, часто у спонукальних реченнях з дієслівними присудками у формі наказового способу («Слухай, *Маріє*, далі!..» [4, с. 81]; «Йди, *Маріє*, відпочинь» [4, с. 62]). У романі «Марія» виявлено велику кількість звертань, що найчастіше означають:

- власні імена, назви людей: «Не можна, *Корнію*, розказати любові» [4, с. 66]; «Христос воскрес, *Маріє*! Не плач, *голубко*» [4, с. 76]; «За мене, *людоньки*, проспівась *Марія*» [4, с. 36]; «Ах, чого, чого, *Маріє*, плачеш? *Дівчатонька, голубоньки!*..» [4, с. 33];

- назви людей за їх родинними стосунками: «То, чуєте, *сватуню*, вуха мені сусіди протуркали» [4; с. 31]; «Благословіте, *тату*, благословіте, *мамо!*» [4, с. 33]; «То, *кумо*, що вже до праці...» [4, с. 31];

- назви тварин і птахів: «Тьохкай, тьохкай, *соловейку!*» [4, с. 46].

Зафіксовано в романі звертання, виражені не тільки іменниками, а й субстантивованими частинами мови («Чому, *любий?* Чому, *далекий?*» [4, с. 74]; «Дякую тобі, *любий мій!*» [4; с. 64]; «Ти ж, *пресвятая*, у муках Сина родила!» [4, с. 112]).

Звертання – «явище семантично, морфологічно, синтаксично і функціонально особливе в мові. Це синкретичний елемент речення, проміжний, бо не позбавлений певних ознак членів речення» [2, с. 241]. Звертання виконують дві функції: апелятивну та експресивну. В художній мові поширена емоційно-експресивна роль звертань. У романі «Марія» зафіксовано також звертання до неістот, наприклад: «Прощайте, *матері, жита, півкони і дівчата!*» [4, с. 89].

Ще одним вагомим ускладнювальним компонентом у реченнях є відокремлені члени. Відокремлення – «сміслові й інтонаційні виділення у реченні непоширеного чи поширеного другорядного члена речення, який унаслідок цього набуває більшої самостійності» [5, с. 161].

«Визначальною причиною відокремлення другорядних членів речення є те, що мовець, пишучи або висловлюючись усно, може за допомогою відокремлення актуалізувати (акцентувати), виділити, поставити в центр уваги, посилити певну частину речення» [2, с. 207].

Найчастіше Улас Самчук у романі «Марія» вводить відокремлені обставини (поширені і непоширені), виражені одиничним дієприслівником або дієприслівниковим зворотом («*Вертаючись з вечірні*, Марійка вже не так цуралася Гната» [4, с. 24]; «*Сідаючи на віз*, Мартин зауважив...» [4, с. 17]; «Гнат, *почувши таке*, готовий підстрибнути під зорі» [4, с. 27]). Виявлено в романі речення з відокремленими додатками, як наприклад: «...*крім красуні жінки*, буде мати ще й такий маєток» [4, с. 35].

У романі «Марія» виокремлено поширені і непоширені відокремлені прикладки, які стосуються пояснюваного слова, вираженого особовим займенником, а саме: «Заступи, Мати Святая, нас, всіх матерів, перед найвищою силою» [4, с. 112]; «То лиш він, отой Максим, таким виродком вдався» [4, с. 115]).

Певною виразністю відзначаються виявлені відокремлені означення, найчастіше виражені дієприкметниковими і прикметниковими зворотами: («Добудовують ударно спільний барак. Стоїть новий, повний запахів свіжої соснової смоли... Жнива щороку мали свою пору, освячену святими, овіяну піснями» [4, с. 119]).

«Явище відокремлення завжди у певний спосіб морфологічно оформлене, зумовлене певними смисловими мотивами, комунікативно і стилістично зорієнтоване» [2, с. 206]. У художньому тексті відокремлені члени речення функціонують як вагомий зображально-виражальний засіб, ужитий з пояснювальною, уточнювальною, доповнювальною метою.

Таким чином, прості ускладнені речення поширені в художньому мовленні. Способи ускладнення (однорідні члени, відокремлені члени, звертання, вставні і вставлені конструкції) сприяють вичерпності характеристики зображуваного, художній експресії, виступають оцінно-емотивним засобом.

Список використаних джерел

1. Бевзенко С. П., Литвин Л. П., Семеренко Г. В. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посібник. Київ: Вища шк., 2005. 270 с.
2. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2010. 384 с.
3. Історія української літератури: XX – поч. XXI ст.: у 3 т.: навч. посіб. / за ред. В. І. Кузьменка. Т. 1. Київ: Академвидав, 2013. 560 с.
4. Самчук У. Марія; Куди тече та річка. Київ: Наук. думка, 2001. 416 с.
5. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.